

אריה על חומה עתיקה

אידה הוברמן

הדירתם הניכרת והמשמעותית של יהודים לא-מ-גיות הפלסטיות חלה בתקופה המודרנית; ביצירה היהודית של הדורות הקודמים קשה למצוא פרופורציה בין ההגות והביטוי בכתב ובין הביטוי באמנויות הפלסטיות הן מבחינת ההיקף והן מבחינת הרמה. גם בימינו אין אמנויות הציור והפיסול משקפות את הועזר עם ההיסטוריים והמנטליים, הטילטול בין תהום ותקומה, השפלה וגאווה, את השינויים הגיאוגרפיים, החברתיים והרוחניים שפקדו את עמנו בדורות האחרונים. האמנות הפלסטית הישראלית שטה על מי מנוחות, אמנם אפשר למצוא מוטיבציה יהודית ביצירתם של כמה אמנים, בנוש-אים, ואולי גם בהרכב הצבעוני או בסיגנון, אך אי-אפשר לומר שיש זרם רעיוני או סגנוני מרכזי שמשקפת בו עוצמת הועזעים האלה.

אחדים מהאמנים הישראלים משתמשים בסמלים יהודיים מסורתיים ומשלבים אותם במוטיבים המודרניים. לרוב השינויים והמשברים שעברו על האמנות הישראלית גרמה השפעת החידושים באמנות העולמית והגישות הטכ-ניות החדשות, וכן ההתרשמויות מהאקלים, הנוף והאור. מתולדות האמנות למדנו שמאורעות גדולים בהיסטוריה משפיעים באיחור על תוכנם וסגנונם של זרמים באמנות, ולפעמים היא ניכרת רק אחרי דורות, מתנקזת באפיקים שונים ומופיעה בזרם עז שודאי לא היה לולא הבשורות ההיסטוריות הקודמות.

גם אם נצא מהנחה שאין האמן פועל בחלל ריק, שהתנאים הסביבתיים מתערבים באישיותו וביצירתו, הרי מדובר בקליטה עמוקה, בעיפול, ביחס אישי המסתמך על נסיון אישי, פיסיונפשי, מדובר באירועים היסטוריים בעלי עוצ-מה, שבאו בקצב מסחרר, ושאין יצירה פיגורטיבית וריא-ליסטית העשויה להתמודד איתם.

לכן מובנת הנטייה להיעזר בסמלים המקובלים במסורת העם, המכילים תכנים רב-משמעותיים ואף מיסטיים.

לא תמיד מצליחות המלים לבטא את המחשבה, ועוד פחות מזה הן מסוגלות להביע ערכים חזותיים-אמנותיים. אך מאחר שמאמר זה קיים בזכות המלים, הן הכלים העומדים לרשותו אסתייע בדברי צייר שסקר את המהויות החזותיות שביצירתו: "יש שאני צולל אל תוך ילדותי, מגיע עד נבכי רחם אמי וממשיך אל תוך ההיסטוריה העתיקה של עמי וארצי. כאן הנני מציב זה לצד זה יסודות בעלי ניגודים קיצוניים, שחוסר ההיגיון המשכנע שלהם הוא בשיבילי מקור של שמחה והתעוררות עד אין סוף. התוצאה היא קורטוב של סוריאליזם עם שמץ הומור עזוב, הנובעים שניהם ממזגי ומנסיין חיי."

אלה דבריו של נפתלי בזם בהקדמה שכתב לספר ציוריו. בפגישת-ניגודים מוזרה זו מתמוזגים סמלים יהודיים עתיקים, מוטיבים המבטאים קשרים אישיים בעבר והתרחשויות בהווה בנימה משיחית מסוימת. על נושא "העולים" הוא כותב: "עכשיו הוא גיבץ לו בשממה ושותל את סולמו בקרקע. שורשי הסולם מבקיעים עמוק עד שכבות האדמה הרחוקות, המכסות גלי אבנים עתיקות ומצולקות". עד כאן בדדי בזם. בציוריו, במוטיבים שבחר ובסגנונו המאוחר הוא "שותל את סולמו בקרקע", ומגיע לשכבות הקרובות והרחוקות של ההיסטוריה. זה נסיון שרק ציירים מעטים מתמחדים עמו: לכל אחד מהמוטיבים יש מקור אחר.

הבה נתבונן באחד המרכזיים שבהם: האריה, אחד הסמלים המרכזיים ביצירת בזם. האריה מתואר עם עולה על עיר קבורה, עם סירת עולם, הוא רוקד עם דג, מקונן על קבר-אחים ומופיע על חומה, או בעיר העתיקה.

אריה רובץ משמש בסיס לקבוצת עולים, מכבד במשקלו ובחנותו הסטאטית על בתים נמוכים, על צריפים ועל עץ. גופו בפרופיל, וראשו פונה חזיתית אל הצופה. בפניו יש רמזים לתווים אנושיים, עצובים, ורעמת שערו ממסגרת, ככעין קרינה, את ראשו העגול.

בתמונה אחרת נראה האריה עומד על קבר-אחים, שליח וטעון עצבות נצחית, ולידו דולקים נרות בזוג פמוטים, באותו ערב עמוק. עומק-וכובד ובאותה מוצקות כבדה הוא מחבק (בתמונה נוספת) את הדג, רעז-לצרה. הדג, הקרבן האילם והנואש, הוא הניגוד לכוחו של האריה. לשניהם כנפיים בהירות, ושניהם עומדים על חומה עתיקה ובפריחה עזה.

האריה, המסמל את שרידי העם, את שומרי הגחלת, מהלך בינינו ומעורב במעשינו, ויש בו צירופים של מסורות אמנותיות ועממיות שונות.

במסורת היהודית האריה הוא סמל חזותי נפוץ, כמעט כמו המנורה וארון הקודש.

בבתי-הכנסת העתיקים ניצבו אריות משני עברי ארון-הקודש. באמנות היהודית העתיקה האריה הוא הדמות היחידה שהורשתה להתייצב במקומות של קדושה כפסל תלת-ממדי, למרות האיסור החמור של הדת היהודית למעשי-פיסול וכל תמונה! הוא מופיע בצורות שונות, כפסיפס ברצפות בבתי-הכנסת, כעיסוי בתשמישי-הקדושה

בכל הדורות ובארצות שונות, ברקמות ובגילופי-עץ, בבתי-כנסת ובבתים פרטיים, וכן בכתיבי-דברים וכסמל לבתי-דפוס. על-פי-רוב הוא עומד בפרופיל, מול בן-זווגו, וראשו מופנה לאחור או אל האובייקט המרכזי. (המנורה או ארון הקודש). במה זכה האריה, שהיה לאחת הדמויות העיקריות ביותר, במשך הדורות, במסורת הפלאסטית היהודית? בתנ"ך מוזכר האריה פעמים מספר כסמל לגבורה אישית. כמייצג אויב המביא חרבן וגם כמייצג מלך מושיע.

שבט יהודה, שהנהיג את העם, שמלך המשיח עתיד לצאת מקרבו, נמשל לאריה. בפיוט, באלגוריה ובמטפיסיקה הוא מסמל אומץ ושלטון, הוא מעניש ומגן והוא משול לאור, לאש ולשמש.

איך היה האריה, בציורים בני זמננו, למקונן על קבריי-אחים ולמנציח זכרו של המת?

הקשר בין האריה ובין הקבורה אינם ברורים במסורת היהודית. אמנם בבתי-שערים נמצאו תבליטי-אריות, אך זאת תופעה נדירה באמנות היהודית העתיקה. לעומת זאת פגשנו באריה רובץ על קברים יהודיים באירופה, במאה ה-18 ובמאה ה-19. אריות אלה הם ריאליסטיים למדי, ולא פעם ההקשר פשוט: שמו של הנפטר. קשה למצוא קשר בין תופעה מאוחרת זאת ובין מקומו של האריה באמנות-הקבורה של המזרח התיכון העתיק.

במצרים ובתרבויות המזרח העתיק היו האגדות על ילדתו של האריה קשורות בפולחן השמש והכוכבים ובאמונות הקשורות בו. האריה היה סמל חיי-הנצח אחר המוות, והוא תואר עם פני אנוס ועם רעמה דומה לאש או לקרני-שמש מסוגננות. פניו המסוגננים העידו על הכוחות המיסטיים המצויים בו על-פי אמונות הפגניות.

מוטיב האריה חוזר באמנות הישראלית המודרנית. האריה המסוגנן של מלניקוב, בראשית הפיסול הישראלי החדש, והמוטיבים של האריות החוזרים בציוריהם של פנחס שער, נפתלי בזם ושמואל בונה, מעידים על הכוונה לשלב בסמל זה את העבר וההווה, את ילדות הגולה עם השתרשות מחדש באזור הים התיכון. האנוס המלא והמסוגנן של פניו, הדומים לעתים לפני הליוס, עיצובו הסטאטי והקשרים בינו ובין הנצח, הזאכרון והקבורה מצביעים לכיוון התרבויות המזרחיות העתיקות, — הוא ביטוי לשאיפה לגשר על-פני אלפיים שנה, למוג מקורות עתיקים עם סמליות חדשה. האריה הוא אחד הסמלים היהודיים (כמו הגפן, הנשר והאיל) שמקורם במזרח העתיק ושחדרו ליהדות בגלל המעורבות של העם העברי בתרבויות של שכניו בימי קדם: דימויים חזותיים אלה, שהיו מקובלים על עמי האזור, מופיעים גם

בספרות ובאמנות של ארץ-ישראל העתיקה. עם חדירתם של המוטיבים האלה לתרבות היהודית חלו שינויים במש-מעויותיהם ובתכניהם, בהתאם למגמות ההתבדלות הדתית והתרבותית של היהודים מהאמונות האליליות. מוטיבים אלה, המעידים על השפעת הסביבה על היהודים בארץ-ישראל במאות הראשונות לספירת הנוצרים והקשר-רים גם בפיריון ובתנובת הארץ, היו בגולה למוטיבים יהודיים מקובלים, המצביעים על ההסתגרות מפני הסביבה הנכרית.

לגפן, לאריה, לאיל, שקישטו את דלתות-העץ של ארון-הקודש בקראקא שבפולין במאה ה-18, אין אחיזה כלשהי במסורות האירופאיות, הם מצביעים על מגמת ההתבדלות מהטבע ומהאמונות של הסביבה הם באים להדגיש את הרצי-פות מהימים שלפני חורבן הבית. אך אל הסמלים הרצופים האלה התגבנו פה ושם מוטיבים מחיי היום-יום בפולין, כמו תיאורים ארכיטקטוניים שאולים מבתיה של קראקא.

בזם הביא לציוריו את זכר ביתו שבגרמניה ואמו המברכת על הנרות, את הצער על מות משפחתו ובני עמו. התיכון הבשיל בתודעתו והתגבש בסמלים, החיים זה בצד זה בניגוד תהומי ובמיוזג שלם, סמלים אלה, הנושאים את התיכרון הלאומי והאיש מהגולה, התאקלמו מחדש בארץ-ישראל.

משה קסטל לא הביא מהגולה זכרונות אישיים. רשמי ילדותו קשורים בישוב הארץ-ישראלי הישן. קסטל, השואב מקור-רות המיסטיקה היהודית, לא הרחיק לכת מבחינה גיאוגר-פית. הוא ספג את המוטיבים הקבליים ממקורותיהם הצפתיים והדימויים שחכמי הקבלה השתמשו בהם מפריס את רעיו-נותיו האמנותיים. אחד מהם הוא מוטיב האותיות. הודות לגישתו החושנית של קסטל ולנסיון שצבר כשצייר בתים וחומות עתיקים, שהדמויות האנושיות משתלבות בהם אורגנית, יש ביצירתו החדשה מיוזג של חומר ורוח. שייכותו לאזור מתבטאת במוטיבים צורניים, ביניהם מתבלטות אות-יות הכתב שהוא ספק עברי ספק ארמי וספק אשורי. הסמלים המיסטיים שביצירתו מתאפיינים גם בחספוס של האדמה, הסלעים והחומות.

ככיוון אחר התגלגלו ההשפעות הקבליות והחסידיות על מרכזי ארדון. האות א', המקפלת בתוכה, על-פי מסורת הקבלה, את כל יסודות הדיבור האנושי, היא סמל בתמונות של ארדון, בצד רמזים קבליים וסטרוקטורות קבליות. האות א' — שנתגלתה, לפי אחת הגירסאות, יחידה לעם ישראל בסני, ואילו לכל האותיות האחרות התוודע העם בעזרת קולו של משה — מגשרת ביצירת ארדון בין מחשבת ישראל בימי הביניים ובין אווירה של ירושלים, שארדון הגיע אליה במיקרה והיכה בה שרשים עמוקים.

האריה צוייר, גולף ונרקם בעבר למען בתי-הכנסת ועל תשמישי קדושה. האם יש לראות בו סמל שמשמעותו דתית בעיקר? שאלה זו נשאלת גם לגבי סמלים אחרים.

האם חל שינוי קיצוני בתפקיד הסמל והוא נהפך מדתי ללאומי כשהיה למוטיב ביצירותיהם של ציירי דורנו החי-לונים? יש סימנים חיצוניים העשויים לתמוך בדעה כזאת. אבל תחילה יש לשאול מה היה תפקיד הסמלים החזותיים בבית-הכנסת? האם הוא היה פולחני או קישוטי?

אנו מכירים את האיסור "לא תעשה לך פסל וכל תמונה"; וכן את החיזוק לאיסור זה בספר דברים: "פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל, תמונה כל סמל תבנית זכר או נקבה". לאיסור זה היה פירושים שונים בתקופות שונות, היו חכמים שהחמירו והיו שהקלו, ולעתים אף חרגו היהודים מגבולותיו, אך אפשר לומר שיחס בסיסי זה של הדת לביטוי הפלאסט-י ציורי קבע את אופיה של האמנות היהודית כל הדורות. הדת היהודית לא נזקקה לאמנות ויוזאלית לשם מילוי התפקידים הפולחניים, ואם חדרה אמנות זו לבתי-הכנסת, גרמו לכך כנראה הצורך בעיטור אסתטי, ובעיקר הצורך בסמל כביטוי לזיכרון לאומי ולתקוות הישועה, שליוו את הקיום היום-יומי של העם במשך הדורות. מקומם של הסמ-לים היה אמנם בבתי-הכנסת אך הם לא היו מקודשים. בית-הכנסת היה לא רק מקום פולחן אלא גם מרכז קהילתי וחברתי. הדת היהודית דוחה דימויים פיגורטיביים ואינה נזקקת להיכלות בנויים. המונותאיזם המוסרי של הנביאים היה מתחילתו מנוגד למיתוסים האליליים ולמחשבה הא-לילית.

הניגוד שבין הצורך בחיזויותה של הדת ובין ההפשטה הדתית גרם למתחים ולהריגות בתולדות ישראל, אך לא בהריגות עוסקים אנו אלא בסמלים הנפוצים, שהופיעו ברציפות כל התקופות, במקומות מרוחקים זה מזה, כהוכחה פלאסטית חזותית להמשך מיתוס הגלות והגאולה שהעסיק תמיד את המחשבה היהודית. הציפיה למשיח והקיינה על גלות השכינה ליוותה לא רק את הפילוסופיה היהודית, אלא גם את מינהגי היום-יום, והיא התבטאה גם בסמלים חזותיים.

מעוט הסמלים הרצופים, והמושרשים במסורות העממיות, באמנות הישראלית הצעירה, מעורר תמהון. נראה שבמאות ה-18 וה-19 נפסקה רציפות השפעתם של סמלים אלה, עם השתלטות המחשבה הרציונאלית שדיכאה את המיסטיקה ואת הדימויים הכרוכים בה. הציירים שהשתחררו מהגיטו היהודי פרצו אל העולם האחר. וכשהתחדשו השאיפות ה-לאומיות והרעיון הלאומי מצאו רוב הציירים היהודיים את עצמם מחוץ למערכת שהזיכרון הלאומי, האיש החזותי משתלבים בה.

רוב הציירים, אך — כפי שראינו — לא כולם ●

חמוטל בר-יוסף

לא ניסע

אַרְבָּעָה יְלָדִים נֶאֱחָזִים בְּשִׁמְלַתִי הֶרְחַבָה

כְּמוֹ יְתָרִים שֶׁל אֶהָל מִזִּתְחִים אוֹתָהּ.

אַרְבָּעָה יְלָדִים מְחֻזְקִים אֶת שִׁמְלַתִי

כִּירִיעָה עֲלֵיהֶם נָטוּיָה.

פְּתָאם רוּחַ צְפוֹן מְנַפֵּחַ שִׁמְלַתִי

מְנַעַר בְּרַעַשׁ קָרְבִי כְּכַנְפֵי חֲסִידָהּ.

אַרְבָּעָה יְלָדִים אוֹחְזִים אֶת שִׁמְלַתִי

יִשְׂרָהּ. בְּחֻכְמָהּ. בִּי יְתָרָם. לֹא נִסַּע.

קָרַם וְעָגַל קוֹרַע אוֹתִי

וְנִחַלַץ הַחוּצָהּ.

אֶדוֹן לְעַצְמוֹ עֶכְשָׁיו

לְשֵׁרוֹט אֶת חֲטָמוֹ, אֶת עֵינָיו

חֲסוּמָהּ.

לְגִזּוֹר אֶת צִפְרָנָיו צִרְף

בְּעַרְמָהּ.